

**OBRAZOVANJE DECE I UČENIKA
U INKLUZIVNIM USLOVIMA**

TEMATSKI ZBORNIK RADOVA MEĐUNARODNOG ZNAČAJA

**EDUCATION OF CHILDREN AND
STUDENTS IN INCLUSIVE SETTINGS**

INTERNATIONAL THEMATIC COLLECTION OF PAPERS

Novi Sad, 2018

**OBRAZOVANJE DECE I UČENIKA
U INKLUZIVNIM USLOVIMA**

Tematski zbornik radova međunarodnog značaja

**EDUCATION OF CHILDREN AND STUDENTS
IN INCLUSIVE SETTINGS**

International Thematic Collection of Papers

Izdavač/Publisher:

Društvo defektologa Vojvodine, Novi Sad, Srbija

Za izdavača/For Publisher:

Marinela Šćepanović

Urednik/Editor:

MSc Marinela Šćepanović, Sombor, Srbija

Recenzenti/ Reviewer:

Prof. dr Dragan Rapačić, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Univerziteta u Beogradu, Srbija

Prof. dr Alma Avdić, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Univerzitet u Tuzli,
Bosna i Hercegovina

Prof.dr Katarina Tomić, professor strukovnih studija, Visoka škola strukovnih
studija za vaspitače, Kruševac, Srbija

Dizajn i priprema/ Design and Processing:

Agencija SoInfo

Štampa/Printing:

SaTCIP Vrnjačka Banja

Tiraž/ Circulation:

100

ISBN 978-86-80326-07-8

Recenzije Tematskog zbornika radova "Obrazovanje dece i učenika u inkluzivnim uslovima" usvojene su odlukom Upravnog odbora Društva defektologa Vojvodine od 10. 5. 2018. godine. Reviews of the International Thematic Collection of Papers 'Education of Children and Students in Inclusive Settings', were adopted by a decision of the Board of Society of Vojvodina's special educators, on 10th May 2018.

**PROFESIONALNA OPTEREĆENOST
NASTAVNIKA U OSNOVNIM ŠKOLAMA U SRBIJI -
DA LI SU NASTAVNICI POD STRESOM?**

**WORK OVERLOAD AMONG PRIMARY SCHOOL
TEACHERS IN SERBIA – ARE THEY UNDER
STRESS?**

Slobodan Vuletić¹, Ivana Sretenović², *Milosav Adamović², Vojislav Todorović³, Đorđe Živanović³ i Darija Gajić³

¹ Univerzitet u Novom Sadu, Pedagoški fakultet Sombor, R. Srbija; ² Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, R. Srbija; ³ Osnovna škola “Dušan Dugalić”, Beograd, R. Srbija

Slobodan Vuletić¹, Ivana Sretenović², Milosav Adamović², Vojislav Todorović³, Đorđe Živanović³ and Darija Gajić³

¹ Faculty of Education Sombor, University of Novi Sad, Serbia; ² Faculty of special education and rehabilitation, Belgrade, Serbia; ³ Primary school “Dušan Dugalić”, Belgrade, Serbia

Apstrakt

Profesionalna opterećenost poslom i stres predstavljaju značajan problem sa kojima se zaposleni u savremenom društvu suočavaju. Cilj istraživanja bio je ispitivanje profesionalne opterećenosti i stresa u radu nastavnika u osnovnim školama. Metodologija istraživanja: Ukupan uzorak istraživanja formiran je od 47 ispitanika (85% ženskog pola, prosečne starosti 42,7 godine) podeljenih u dve grupe, na ispitanike koji su zaposleni u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju (N = 26; ženski pol - 46,8%, muški pol - 8,5%, prosečne starosti 40,35 godine) i ispitanike zaposlene u osnovnoj školi (N = 21; ženski pol - 38,3%, muški pol - 6,4%, prosečne starosti 45,62 godine). Za ispitivanje profesionalne opterećenosti nastavnika kao merni instrument korišćena je skraćena verzija Skale za procenu profesionalne opterećenosti i Skala za procenu reakcije na profesionalni stres (Likertovog tipa). Istraživanje je sprovedeno tokom marta 2018. godine u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju „Dušan Dugalić“ (Beograd) i osnovnoj školi “Kosta Trifković” (Novi Sad). Rezultati istraživanja pokazuju da ispitanici iz osnovne škole pokazuju veću

profesionalnu opterećenost u odnosu na ispitanike iz škole za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju. Veću reakciju na profesionalni stres imaju zaposleni u osnovnoj školi koji svakodnevno rade sa učenicima sa smetnjama u razvoju. Kod obe grupe ispitanika povećana profesionalna opterećenost dovodi do povišene reakcije na profesionalni stres. Na osnovu rezultata istraživanja možemo reći da kod ispitanika koji su zaposleni u osnovnoj školi i rade u inkluzivnom odeljenju, kao i kod onih koji su zaposleni u školi za učenike sa smetnjama u razvoju postoji jaka i pozitivna korelacija između profesionalne opterećenosti i reakcije na profesionalni stres. Nastavnici iz osnovne škole pokazuju veću profesionalnu opterećenost kao i veću reakciju na profesionalni stres u odnosu na defektologe i nastavnike koji rade u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju.

Ključne reči: profesionalna opterećenost, stres, nastavnici

Abstract

Work overload and stress represent major problem that are facing modern society. Aim of research was to examine work overload and stress among elementary school teachers. Methodology: Total sample was formed from 47 respondents (85% female, average age 42,7 years), that were divided in two groups, one group was formed from by teachers working in a school for the education of students with disabilities (N = 26, 46,8% female, 8,5% male, average age 49,35 years) and other group consist from teachers working in primary school (N = 21, 38,3% female, 6,4% male, average age 45,62 years). To examine work overload and stress we used "Work Load Evaluation Scale" and "Reaction on Professional Stress Scale". Research was conduct during March 2018, in the school for the education of students with disabilities, „Dušan Dugalić“ (Belgrade) and in primary school „Kosta Trifković“ (Novi Sad). Research results showed that respondents from primary school exhibit higher work overload compared to respondents working in the school for the education of students with disabilities. Higher reaction to work stress was exhibited by teachers in primary school who work with students with disabilities. In both groups of respondents higher work overload leads to higher reaction to work stress. Based on research results, we can conclude that in respondents who are employed in primary school and work in an inclusive class, as well as in respondents who are employed in school for the education of students with disabilities, there is a strong positive correlation between work overload and reaction to work stress. Teachers in primary school exhibit higher work overload and higher reaction to work stress compared to special educators and rehabilitators and teachers who work in school for the education of students with disabilities.

Key words: work overload, stress, teachers

Uvod

Snažne ekonomske turbulencije, koje su zahvatile svetsku ekonomiju u prvoj deceniji ovog veka, a koje su, neminovno, bile praćene društvenim promenama, koje su izvršile psihološke uticaje na pojedinca, ostavile su traga na društvo. U vezi sa tim je i proces globalizacije sa svojim pozitivnim i negativnim posledicama po društvo u celini (Vuletić, 2003). Ti efekti, kod pojedinaca, reflektovani su pojačanim znacima uznemirenosti i pesimizma, a naročito osećanjem neizvesnosti. Ovo poslednje stanje – neizvesnost – posle perioda kada su društvene relacije bile stabilne, danas dotiče i nastavničku populaciju (Chan, Chen & Chong, 2010; Enache, Calin, 2014). Većina zaposlenih u nekoj fazi rada oseti određen problem sa anksioznošću, ili preciznije rečeno, uznemirenost dok očekuje budućnost.

Ona, za njih, pre zavisi od nekog naglog zaokreta društvenih kretanja. Neodređenost društvenih normi, pravila ponašanja, oblici komunikacije, praktično cela radna sfera, pružaju pojedincu osećanje nesigurnosti. Sve to vodi ka osećaju nestalnosti radnog mesta ili prekaziraciji, o kojoj je pre skoro dve decenije bilo značajnih socioloških rasprava koje ukazuju na negativne posledice na pojedinca i kolektiv (Burdije, 1999). Sa psihološkog aspekta, hronična nesigurnost, uz stalno stanje neizvesnosti, uzrok je mnogih telesnih i psihičkih poremećaja.

Svako ko je bar jednom bio zaposlen u nekom trenutku je doživeo pritisak i stres uzrokovan poslom, a verovatno danas više nego ikad ranije, stres na poslu predstavlja značajnu pretnju po zdravstveno stanje osobe. Po definiciji, stres predstavlja *“bilo koji nelagodni emocionalni doživljaj praćen biohemijskim, psihološkim i bihevioralnim promenama”* (Baum, 1990). Stres, a pod tim podrazumevamo reakciju organizma na svaki onaj agens koji ga ugrožava telesno (npr. operacija), psihički (npr. mobing na poslu) ili socijalno (npr. gubitak posla), izaziva snažne telesne promene, koje se mogu somatizovati (psihosomatske bolesti) i pretvoriti u psihički poremećaj (anksioznost) ili čak ozbiljniju duševnu bolest (depresija) (Kaličanin i Lečić-Toševski, 2001).

Stres na poslu se može definisati kao *„štetan fizički i emocionalan odgovor koji se javlja kada se zahtevi nekog posla ne podudaraju sa sposobnostima, unutrašnjim resursima i potrebama zaposlenog“* (Sauter et al., 1999). Stres na poslu obično ne zavisi samo od težine i složenosti posla, nego prvenstveno od radne atmosfere, profesionalne obučenosti ali i ličnosti nastavnika (Berryhill, Linney, & Fromewick 2009; Enache, & Calin, 2014; Lambert, McCarthy, O'Donnell, & Wang, 2009). Interpersonalni sukobi, suprotstavljanje mišljenja, banalne svađe, stvaraju stresogenu atmosferu i podlogu za brojne psihičke (uznemirenost, napetost, neraspoloženje) i telesne smetnje (glavobolja, lupanje srca, stezanje u grudnom košu) (Smith et al., 1986).

Prema podacima Američkog udruženja psihologa (American Psychological Association, Stress in America, 2012)¹, 65% zaposlenih osoba navodi svoj posao kao najveći izvor stresa, dok je samo 37% njih izjavilo da može uspešno da se sa tim stresom nosi. Stres značajno utiče na aktivnost nervnog (simpatikus, parasimpatikus) i endokrinog sistema. Ako se osoba aktivno suprostavlja delovanju stresa u organizmu dolazi do lučenja hormona noradrenalina, adrenalina, tiroksina i testosterona koji izazivaju ubrzani srčani rad, povišen krvni pritisak, širenje plućnih puteva i zenica, kao i kontrakciju mišića. Ukoliko se osoba pak pasivno prepusti delovanju stesora luče se hormoni kortizol i acetil-holin koji dovode do suprotnih efekata od gore navedenih i snižavanja svih životnih funkcija (Ranabir & Reetu, 2011). Hroničan stres – stalno bitisanje u nezdravoj radnoj atmosferi – može da u dužem vremenskom periodu dovede, čak i kod otpornih osoba, do brojnih tegoba, koje mogu ići od banalne glavobolje do infarkta miokarda (Lečić-Toševski, Draganić-Gajić, Vuković, i Stepanović, 2001).

Da li će osoba reagovati na stresornu situaciju, zavisi od lične otpornosti na stres (Enache & Calin, 2014), koja se stiče još u ranom detinjstvu, te od jačine stresora (Manu, Suarez & Barnett, 2006). Zanimljivo je da je fenomen „menadžerske bolesti“ u psihosomatskoj medicini davno napušten, jer se pokazalo da od nje obolevaju samo nedovoljno spremni i loše obučeni menadžeri, a ne oni koji su vični tom poslu, školovani i sposobni. Oni inače, za razliku od prve grupe, znatno duže žive (Chandola, 2010).

Za rad u obrazovnom sistemu je od značaja ispitati koliko stresa podnose prosvetni radnici, na prvom mestu nastavnici koji rade u inkluzivnim odeljenjima u Republici Srbiji.

Osim navedenih, od problema koji prate nastavničku populaciju značajni su i sindrom sagorevanja (Berryhill et al., 2009; Enache, & Calin, 2014).

Stavovi zaposlenih prema inkluzivnoj kulturi u obrazovnoj ustanovi

Osim radnih i profesionalnih kompetencija potrebnih za obrazovni rad sa inkluzivnim učenicima (Macura-Milovanović i Vujisić-Živković, 2011), značajni su i lični stavovi nastavnika (Karić, Mihić i Korda, 2014). Oni se razvijaju kako tokom života, tako i tokom obrazovanja i rada. Neka istraživanja ističu da su za pozitivne stavove nastavnika prema inkluziji značajni faktori različitih oblika podrške.

---

¹ Izvor: <https://www.apa.org/news/press/releases/stress/2011/final-2011.pdf>, datum posete 29.04.2018.

Avramidis, Bejlis i Burden (Avramidis, Bayliss, & Burden, 2000) u istraživanju stavova budućih nastavnika, došli su do podatka da skoro više od dve trećine učitelja smatra da nema dovoljnu podršku u inkluzivnom radu sa decom, iako je utvrđeno da nastavnici imaju pozitivne stavove prema samom radu sa takvom decom. Nastavnici izražavaju pozitivnije stavove prema uključivanju učenika sa kojima im u radu nisu potrebne dodatne veštine i znanja (Avramidis et al., 2000). To pokazuje da im je potrebna podrška timskog rada ali i nadležnih institucija, kako bi njihovi stavovi prema inkluziji bili još pozitivniji. Na tom mestu dolazi do izražaja i polje rada u kolektivu, u svetlu institucionalne socijalizacije. Pošto se pod pojmom socijalizacije podrazumeva osposobljavanje za uspešno učestvovanje u društvenom životu, sticanje znanja, veština, navika (Rot i Radonjić, 1995), naučno je značajan i oblik saradnje koji preovladava u školama koje su u procesu inkluzije. Sudeći prema rezultatima prethodnih istraživanja stavova nastavnika prema inkluziji, prosvetni radnici u pogledu saradnje i podrške u radu sa decom sa posebnim potrebama, percipiraju kao saradnike roditelje dece sa smetnjama u razvoju, ali i druge kolege i smatraju da je njihova uloga u timskom organizovanju nastave značajna (Subotić, 2010).

Podrška koju nastavnici očekuju dolazi od strane roditelja, ali i drugih zaposlenih, i stoga timski rad nastavnika u inkluzivnom nastavnom procesu ima za cilj stvaranje što bolje atmosfere i inkluzivne kulture među zaposlenima u odnosu na potrebe učenika sa smetnjama u razvoju. Cilj inkluzije usmeren je na celokupnu praksu obrazovanja i vaspitanja na svim obrazovnim nivoima i odnosi se dakle na stvaranje inkluzivne kulture (Matijević & Radovanović, 2011). Škole koje neguju inkluzivnu kulturu, utoliko su otvorene i uključuju sve učenike, odnosno ukoliko osiguravaju vaspitanje i obrazovanje za sve. Na taj način one ostvaruju svoju pedagošku suštinu jer sam pojam inkluzije znači uključenje, odnosno obuhvatanje (Brodar, 2015). Ka stvaranju inkluzivne kulture treba težiti timskim radom jer “dobra praksa inkluzivnog obrazovanja trebalo bi da u obzir uzima stavove nastavnika koji je zapravo sprovode” (Karić i sar., 2014). Timski rad je značajan jer doprinosi poboljšanju radne efikasnosti u interesu nastavnika, roditelja i učenika u inkluziji.

Metodologija rada

Cilj istraživanja bio je ispitivanje profesionalne opterećenosti i stresa u radu nastavnika u osnovnim školama.

Ovo istraživanje je usmereno na procenu i komparaciju profesionalne opterećenosti i nivoa stresa kod nastavnika koji rade u inkluzivnim

odeljenjima pri osnovnim školama, i kod nastavnika koji rade u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju.

Za prikupljanje opštih demografskih podataka, te za potrebe istraživanja, kreiran je poseban anketni upitnik koji je sadržao pitanja koja se odnose na: pol, godine, stručnu spremu, godine radnog staža, sa kojim se Individualnim obrazovnim planom (IOP) susrećete u radu sa učenicima, kojoj uzrasnoj grupi pripadaju učenici sa kojim radite, sa koliko učenika za koje je izrađen IOP radite. Za ispitivanje profesionalne opterećenosti nastavnika kao merni instrument korišćena je skraćena verzija Skale za procenu profesionalne opterećenosti (Likertovg tipa) koja je sadržala ukupno 35 ajtema, (npr. "Pod stalnim sam pritiskom da moram nešto dodatno učiniti?"), na koje su ispitanici odgovarali sa: uopšte se ne slažem, ne slažem se, slažem se, u potpunosti se slažem. Druga Skala za procenu reakcije na profesionalni stres (Likertovg tipa) sadržala je 7 ajtema, (npr. "Često se u toku posla osećam kao da sam na kraju svojih snaga"), na koju su ispitanici odgovarali sa: nikada, retko, ponekad, često, jednako često. Obe skale su preuzete iz doktorske disertacije pod nazivom „Sindrom profesionalnog sagorevanjakod stručnjaka u uslovima inkluzije osoba sa intelektualnom ometenošću u Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji“ (2016), autora S. Delića.

Istraživanje je sprovedeno tokom marta 2018. godine. Prema prostornom određenju predmeta istraživanja imamo dvostepeno istraživanje i analizu stavova zaposlenih i to u Beogradu u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju "Dušan Dugalić" kao i zaposlenih u osnovnoj školi "Kosta Trifković" u Novom Sadu.

Statistička obrada podataka

Za opis parametara od značaja korišćene su frekvence, procenti, srednje vrednosti i standardne devijacije. U delu preliminarnih rezultata korišćen je Kolmogorov-Smirnov test za utvrđivanje normalnosti raspodele. Rezultati ovog testa su nas uputili na primenu određenih neparametrijskih tehnika. Kako bi se utvrdilo da li ima razlike u profesionalnoj opterećenosti stručnjaka koji rade sa učenicima sa smetnjama u razvoju u redovnoj školi, kao i onih koji rade u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju, i da li se javlja razlika između ispitanika kada je u pitanju njihova reakcija na profesionalni stres korišćen je Man-Vitnijev U test.

Spirmanov koeficijent korelacije je korišćen prilikom utvrđivanja odnosa između profesionalne opterećenosti i reakcije na profesionalni stres. Korelacija je prikazana na ukupnim rezultatima dobijenim na skali. Kronbahof koeficijent alfa za prvu skalu iznosi ,967, a za drugu ,968, što predstavlja vrlo visoke vrednosti.

Podaci su obrađeni pomoću statističkog paketa SPSS for Windows, version 21.0, i prikazani su tabelarno uz odgovarajuće komentare.

Opis uzorka

Uzorak istraživanja formiran je od 47 ispitanika, oba pola, različitih uzrasnih kategorija, stručnjaka koji rade sa učenicima sa smetnjama u razvoju školskog uzrasta. Uzorak je podeljen na ispitanike koji su zaposleni u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju i na ispitanike zaposlene u osnovnoj školi, koji rade sa učenicima u inkluzivnom odeljenju (za koje se izrađuje IOP). Struktura ispitanika u odnosu na radno mesto i školu u kojoj su zaposleni data je u Tabeli 1.

Tabela 1. Struktura ispitanika u odnosu na radno mesto i školu u kojoj su zaposleni

Radno mesto	Škola					
	Osnovna škola		Škola za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju		Ukupno	
	N	%	N	%	N	%
Nastavnik razredne nastave	17	36,2	0	0	17	36,2
Nastavnik predmetne nastave	4	8,5	4	8,5	8	17
Defektolog-nastavnik	0	0	22	46,8	22	46,8
Ukupno	21	44,7	26	55,3	47	100

Na osnovu prikazanih podataka u Tabeli 1. možemo reći da u osnovnoj školi nema radnog mesta defektolog - nastavnik. Istovremeno, u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju na radnom mestu nastavnik razredne nastave nema zaposlenih učitelja. Polna struktura data je u Tabeli 2.

Tabela 2. Struktura ispitanika u odnosu na pol

Pol	Škola					
	Osnovna škola		Škola za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju		Ukupno	
	N	%	N	%	N	%
Muški	3	6,4	4	8,5	7	14,9
Ženski	18	38,3	22	46,8	40	85,1
Ukupno	21	44,7	26	55,3	47	100

U ukupnom uzorku najviše je bilo ispitanika ženskog pola (85,1%) što je i očekivani rezultat, ako znamo da se osobe muškog pola manje bave nastavničkim pozivom (vidi Tabelu 2). Grupe nisu bile ujednačene u odnosu na pol ni u osnovnoj školi ($\chi^2(1) = 10,714$, $p = ,001$), ni u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju ($\chi^2(1) = 12,462$, $p = ,000$).

Prosečan uzrast ispitanika je 42,70 (Sd = 9,266), odnosno prosečan uzrast ispitanika u osnovnoj školi je 45,62 (Sd = 7,025), dok je u grupi ispitanika koji su zaposleni u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju prosečna starost 40,35 (Sd = 10,276).

Rezultati istraživanja

Primenom Man-Vitnjevog U testa pokazano je da između ispitanika postoji statistički značajna razlika kada je u pitanju profesionalna opterećenost koja se javlja u radu sa učenicima sa smetnjama u razvoju.

Naime, ispitanici iz osnovne škole pokazuju veću profesionalnu opterećenost u odnosu na ispitanike iz škole za učenike sa smetnjama u razvoju, gde je uticaj profesionalne opterećenosti veliki ($r = 0,77$). Rezultati ove analize prikazani su u Tabeli 3.

Tabela 3. Razlike između grupa ispitanika na skali za procenu profesionalne opterećenosti stručnjaka koji rade sa učenicima sa smetnjama u razvoju

Škola	N	Mean Rank	Md	Mann-Whitney U	z	p	r
Osnovna škola	21	35,71	119,000				
Škola za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju	26	14,54	79,000	27,000	-5,267	,000	0,77

Man-Vitnjev U test pokazuje da između ispitanika iz osnovne škole i ispitanika koji su zaposleni u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju postoji statistički značajna razlika kada je u pitanju procena reakcije na profesionalni stres. Veću reakciju na profesionalni stres imaju zaposleni u osnovnoj školi koji svakodnevno rade sa učenicima sa smetnjama u razvoju. Ovaj uticaj iznosi 0,75, i prema Koenovom (Cohen, 1988; navedeno kod Lakens, 2013) kriterijumu spada u velike uticaje. Detaljni rezultati dati su u Tabeli 4.

Tabela 4. Razlike između grupa ispitanika na skali za procenu reakcije na profesionalni stres

Škola	N	Mean Rank	Md	Mann-Whitney U	z	p	r
Osnovna škola	21	35,38	32,000				
Škola za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju	26	14,81	15,000	34,000	-5,125	,000	0,75

Spirmanova rang korelacija pokazala je da postoji jaka pozitivna korelacija između profesionalne opterećenosti i reakcije na profesionalni stres kod obe grupe ispitanika.

Tačnije, i kod ispitanika koji su zaposleni u osnovnoj školi, kao i kod ispitanika koji rade u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju više profesionalne opterećenosti dovodi do povišene reakcije na profesionalni stres.

Korelacija za stručnjake zaposlene u osnovnoj školi koji rade sa učenicima sa smetnjama u razvoju je veća ($r = ,848$), u odnosu na korelaciju zaposlenih u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju ($r = ,715$).

Računanjem opažene vrednosti Z_{ops} , dobijen je podatak da razlika između dva koeficijenta korelacije nije slučajna, i da profesionalna opterećenost objašnjava veći deo varijanse u reakciji na profesionalni stres zaposlenih u osnovnoj školi nego kod onih koji su zaposleni u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju. Rezultati ove analize dati su u Tabeli 5.

Tabela 5. Korelacija profesionalne opterećenosti i reakcije na profesionalni stres ispitanika iz osnovne i škole sa obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju

		Reakcija na profesionalni stres	
Osnovna škola	Profesionalna opterećenost	rho	,848*
		p	,000
		N	21
Škola za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju	Profesionalna opterećenost	rho	,715*
		p	,000
		N	26

* Korelacija je značajna na nivou 0,01

Diskusija

Na osnovu prethodnih rezultata možemo zaključiti da je primenom Man-Vitnijevo U testa pokazano da između ispitanika postoji statistički značajna razlika kada je u pitanju profesionalna opterećenost koja se javlja u radu sa učenicima sa smetnjama u razvoju.

Utvrđeno je da ispitanici iz osnovne škole pokazuju veću profesionalnu opterećenost u odnosu na ispitanike iz škole za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju. Razlozi zbog kojih se to dešava otvaraju diskusiju na tu temu. Na osnovu ovog rezultata možemo da istaknemo da prema mišljenju nastavnika iz osnovne škole, inkluzija mora da se sagleda u novom svetlu, jer je teško organizovati rad sa heterogenom grupom učenika, osećati odgovornost za akceleraciju i za inkluziju jer se kao proizvod tog opterećenja stvara osećaj koji dugoročno može da naruši zdravlje ispitanih nastavnika koji su pod stresom (Krnjajić, 2003).

Drugi nalazi dobijeni ovim istraživanjem su veoma indikativni jer "relativno zanemarena oblast istraživanja je uticaj interakcije između nastavnika i učenika i socioemocionalne klime na nastavnikov stres. Prolongirani stres često slabi nastavnikovo osećanje dobronamernosti prema učenicima i dovodi do pojave neprijateljskog (ciničnog, malicioznog) ponašanja prema učenicima" (Krnjajić, 2003).

Polje istraživanja trebalo bi usmeriti na nivo socijalnih interakcija i na tom planu ima novijih istraživanja koja ukazuju da je potrebno preneti težište istraživanja inkluzije sa stavova na rad i posmatranje nastavnika u učionicama (Karić i sar., 2014).

Istraživanjem je utvrđeno da između ispitanika zaposlenih u osnovnoj školi i ispitanika koji su zaposleni u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju postoji statistički značajna razlika kada je u pitanju procena reakcije na profesionalni stres. Veću reakciju na profesionalni stres imaju zaposleni u osnovnoj školi koji svakodnevno rade sa učenicima sa smetnjama u razvoju. Nalazi iz literature govore da najvišu prosečnu vrednost na Skali za procenu strategije prevladavanja profesionalnog stresa ostvaruju nastavnici razredne nastave, vaspitači, i na kraju nastavnici predmetne nastave (Delić, 2016). Defektolozi pripadaju grupi stručnjaka koji u manjem procentu omalovažavaju problem sa kojim se susreću, ali i najmanje traže savet i pomoć stručnjaka (Škrinjar, 1994; prema Delić, 2016). Ovi podaci mogu biti korisni kada je u pitanju upravljanje stresom ili „stres menadžment“ i na osnovu njih bi trebalo izvršiti dalje analize kako bi se detektovali uzroci i prevenirale posledice po zdravlje ispitanih nastavnika.

Nestabilnost karijere usled aktuelnih pitanja smanjenja razreda i viška nastavnika mogli bi biti glavni razlozi za značajno veći nivo stresa nastavnika osnovnih škola (Chan et al., 2010).

Analizom putem Spirmanove rang korelacije pokazano je da postoji jaka pozitivna korelacija između profesionalne opterećenosti i reakcije na profesionalni stres kod obe grupe ispitanika. Kod zaposlenih u osnovnoj školi, kao i kod ispitanika koji rade u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju više profesionalne opterećenosti dovodi do povišene reakcije na profesionalni stres (Chan et al., 2010).

Našim istraživanjem je dobijen podatak da profesionalna opterećenost objašnjava veći deo varijanse u reakciji na profesionalni stres zaposlenih u osnovnoj školi, nego kod onih koji su zaposleni u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju. Ovi podaci su indikativni jer ukazuju da je potreban preokret u radu sa učenicima koji se nalaze u inkluzivnom obrazovanju.

Kako bi uporedili rezultate našeg istraživanja sa istraživanjima i iskustvima iz okruženja možemo spomenuti jednu studiju čiji je cilj bio ispitivanje percepcije izvora stresa, kao i strategije suočavanja sa stresom kod učitelja razredne i predmetne nastave (Brkić & Rajevac, 2011). U istraživanju je učestvovalo ukupno 180 ispitanika (84 učitelja razredne i 96 učitelja predmetne nastave), a od instrumenata su korišćeni „Skala za merenje izvora stresa kod učitelja“ i „Upitnik o suočavanju sa stresnim situacijama“. Na osnovu rezultata istraživanja utvrđeno je da su dva najčešća izvora stresa uslovi na poslu i odnosi na poslu, a između nastavnika predmetne i razredne nastave nije postojala statistički značajna razlika u percepciji izvora stresa. Takođe, treba dodati da između dve grupe nastavnika nisu utvrđene ni statistički značajne razlike u odnosu na suočavanje sa stresnim situacijama, a kao najčešće strategije izdvajaju se usmerenost na problem, usmerenost na emocije, distrakcija i socijalna diverzija.

Istraživanje Popove i Stefanovićeve (Popov i Stefanović, 2016) bavilo se ispitivanjem stepena izgaranja u profesiji defektologa zaposlenih u školama specijalizovanim za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju sa teritorije Beograda i AP Vojvodine. Ispitanici kojih je u istraživanju bilo ukupno 132 (88% ženskog pola, prosečne starosti 39,73 godine), bili su između ostalog obuhvaćeni „Ček listom izgaranja“. Na osnovu dobijenih rezultata utvrđeno je da više od polovine uzorka nema izražene simptome izgaranja. Međutim, 4% ispitanika ipak pati od značajnog izgaranja, 11% ispitanika pokazuje početne simptome ovog stanja, dok oko 15% defektologa izveštava o blagom izgaranju. Takođe, utvrđena je i značajna statistička povezanost između dužine radnog staža i stepena izgaranja, gde je utvrđeno da stepen profesionalnog izgaranja defektologa raste sa dužinom radnog staža.

Na osnovu uvida u dostupnu naučno-empirijsku građu utvrđeno je da su i nastavnici u inostranstvu takođe izloženi stresu uzrokovanom poslom. Jedno istraživanje sprovedeno u Velikoj Britaniji pokazalo je da se

nastavnici koji rade u prosvetnom sektoru nalaze u velikom stresu koji je uzrokovan njihovim poslom. Rezultati studije pokazuju da je od ukupnog uzorka, 75% nastavnika (1250 ispitanika) manifestovalo psihološke, psihičke i probleme u ponašanju koji su se javljali kao posledica stresa na radnom mestu, te da je 29% nastavnika osećalo stres većinu ili sve vreme tokom obavljanja posla.

Kao simptome nastavnici su najčešće navodili napade panike (19%), nesanicu i probleme spavanja (56%), kao i teškoće u koncentraciji¹.

Takođe i druga istraživanja su utvrdila da se nastavnici u osnovnim školama nalaze u stresu koji je prvenstveno izazvan njihovim poslom. U studiji u kojoj je učestvovalo ukupno 1 430 nastavnika (69% ženskog pola, 31% muškog pola, prosečne starosti 40 godina), ispitivana je veza između nastavnika, opterećenja poslom i stresa (Klassen & Chiu, 2010). Na osnovu rezultata studije utvrđeno je da su nastavnici, kod kojih je nivo stresa uzrokovan preopterećenjem na poslu bio za 10% veći, takođe pokazivali i 6% više ukupnog stresa na poslu. U odnosu na pol nastavnika, ispitanici ženskog pola su za prosečno 13% više manifestovali stres na poslu, kao i 8% više stresa u učionici nego ispitanici muškog pola.

Zaključak

Na osnovu rezultata istraživanja možemo reći da kod ispitanika koji su zaposleni u osnovnoj školi i rade u inkluzivnom odeljenju (nastavnici razredne i predmetne nastave), kao i kod onih koji su zaposleni u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju postoji jaka i pozitivna korelacija između profesionalne opterećenosti i reakcije na profesionalni stres. Sa druge strane, nastavnici iz osnovne škole pokazuju veću profesionalnu opterećenost kao i veću reakciju na profesionalni stres u odnosu na defektologe i nastavnike koji rade u školi za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju.

Ograničenije istraživanja ogleda se u relativno malom uzorku, te generalne zaključke ne možemo da izvodimo. Smatramo da bi u nekim narednim istraživanjima trebalo uključiti i nastavnike, kao i defektologe iz drugih gradova u Srbiji, i dovesti u vezu i neke druge aspekte, odnosno uslove rada (socio-ekonomske, prostorne, i slično). Ono što sa sigurnošću možemo reći jeste da tip škole, pa i samo radno mesto dovode do različitog doživljaja profesionalne opterećenosti i nivoa stresa.

---

¹ Izvor: <https://www.educationsupportpartnership.org.uk/resources/research-reports/2017-health-survey>, datum posete 12.12.2017.

Literatura

- Avramidis, E., Bayliss, P., & Burden, R. (2000). Student teachers' attitudes towards the inclusion of children with special educational needs in the ordinary school. *Teaching and Teacher Education, 16*(3), 277–293.
- Baum, A. (1990). Stress, Intrusive Imagery, and Chronic Distress. *Health Psychology, 6*, 653-675.
- Berryhill, J., Linney, J., & Fromewick, J. (2009). The Effects of Education Accountability on Teachers: Are Policies Too-Stress Provoking for Their Own Good? *International Journal of Education Policy & Leadership, 4*(5), 1 - 14.
- Brkić, I. & Rajevac, M. (2011). Izvori stresa, suočavanje sa stresom i životno zadovoljstvo učitelja razredne i predmetne nastave. *Napredak: časopis za pedagojsku teoriju i praksu, 152* (2), 211-225.
- Brodar, K. (2015). *Inkluzivna kultura škole iz perspektive nastavnika*, Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku Filozofski fakultet. Retrieved from 2 February 2018
<https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A1013/datastream/PDF/view>
- Burdije, P. (1999). *Signalna svjetla, prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Chan, A., Chen, K., & Chong, E. (2010). Work Stress of Teachers from Primary and Secondary Schools in Hong Kong. *In Proceedings of the International Multi Conference of Engineers and Computer Scientists 2010 Vol III, IMECS 2010, March 17 - 19, 2010, Hong Kong, ISBN: 978-988-18210-5-8.*
- Chandola, T. (2010). *Stress at work*. London: The British Academy. ISBN 978-0-85672-589-0
- Delić, S. M. (2016). *Sindrom profesionalnog sagorevanja kod stručnjaka u uslovima inkluzije osoba sa intelektualnom ometenošću u Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji (Doktorska disertacija)*. Beograd: Univerzitet u Beogradu-Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Enache, R., & Calin, M. (2014). Teacher's Personality and the Burnout Syndrome. *Journal of Experiential Psychotherapy, 17*(3), 47-55.
- Kaličanin, P., i Lečić-Toševski, D. (2001). *Stres i psihosomatski poremećaji i oboljenja*. Ur. Kaličanin, P., Stožinić, S., Palev, N., Slijepčević, D. Stres: zdravlje – bolest. „Obeležija“: Beograd
- Karić, T., Mihić, V., i Korda, M. (2014). Stavovi profesora razredne nastave o inkluzivnom obrazovanju dece sa smetnjama u razvoju. *Primenjena psihologija, 7*(4), 531-548.
- Klassen, R. M., & Chiu, M. M. (2010). Effects on Teachers' Self-Efficacy and Job Satisfaction: Teacher Gender, Years of Experience, and Job Stress. *Journal of Educational Psychology, 102*(3), 741–756. doi: 10.1037/a0019237
- Krnjajić, S. (2003). Nastavnik pod stresom. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 35*, 222 - 244.
- Lakens, D. (2013). Calculating and reporting effect sizes to facilitate cumulative science: a practical primer for t-tests and ANOVAs. *Frontiers in Psychology, 4*, 863. doi. 10.3389/fpsyg.2013.00863
- Lambert, R. G., McCarthy, C., O'Donnell, M., & Wang, C. (2009). Measuring elementary teacher stress and coping in the classroom: validity evidence for the

- Classroom Appraisal of Resources and Demands. *Psychology in the Schools*, 46, 973–988. doi: 10.1002/pits.20438
- Lečić-Toševski, D., Draganić-Gajić, S., Vuković, O., i Stepanović, J. (2001). Stres i telesne bolesti. *Psihijatrija danas*, 33(3-4), 149-173.
- Macura-Milovanović, S., i Vujisić-Živković, N. (2011). Attitudes of future teachers towards inclusion: Implications for initial professional education. *Pedagogija*, 66, 633–647.
- Manu, P., Suarez, R., & Barnett, B. (2006). *Handbook of Medicine in Psychiatry*. Arlington: American Psychiatric Publishing Inc.
- Matijević, M., & Radovanović, D. (2011). *Nastava usmjerena na učenika*. Zagreb: Školske novine.
- Ranabir, S., & Reetu, K. (2011). Stress and hormones. *Indian Journal of Endocrinology and Metabolism*, 15(1), 18–22. doi: 10.4103/2230-8210.77573
- Rot, N., i Radonjić, S. (1995). *Psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Popov, S. & Stefanović, B. (2016). Sindrom izgaranja i kognitivna emocionalna regulacija u profesiji defektologa. Inkluzivna teorija i praksa: vaspitno-obrazovni, (re)habilitacioni i savetodavni rad. XVIII Međunarodna konferencija, Sombor, 13-15 maj. Novi Sad, Društvo defektologa Vojvodine.
- Smith, E. M. Robins, L. N., Przybeck, T. R. et al. (1986). Psychosocial consequences of a disaster. In J. H. Shore (Ed.). *Disaster Stress Studies: New Methods and Findings*. Washington DC: U.S. Government Printing Office.
- Sauter, S., Murphy, L., Colligan, M., Swanson, N., Hurrell, J., Scharf, F., et al. (1999). Stress At Work. *The National Institute for Occupational Safety and Health*, Publication No. 99-101. Preuzeto 11. Februara 2018 sa <https://www.cdc.gov/niosh/docs/99-101/default.html>
- Subotić, S. (2010). Struktura stavova o inkluziji i sindrom izgaranja na poslu kod prosvjetnih radnika u Republici Srpskoj: pilot studija. *Primenjena psihologija*, 2, 155-174.
- Vuletić, V. (2003). *Globalizacija mit ili stvarnost*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Web:
<https://www.educationsupportpartnership.org.uk/resources/research-reports/2017-health-survey>,
 Pristup: 12.12.2017.
<https://www.apa.org/news/press/releases/stress/2011/final-2011.pdf>,
 Pristup:29.04.2018.